

TOMASZ DZIKI

Włocławskie Towarzystwo Naukowe
ORCID 0000-0003-1828-2125

BRDÓW W LATACH 1815-1870. ADMINISTRACJA, FINANSE I MAJĄTEK MIEJSKI

WPROWADZENIE

Dzieje Brdowa nie zostały dotąd szerzej opracowane. Nie powstało również kompleksowe opracowanie o historii miejscowości w okresie zaborów. Najważniejszymi publikacjami są: m.in. kilkustronicowy fragment książki Jana Stanisława Mujty o gminie Babiak z 1995 oraz zbiór studiów o Brdowie w dobie powstania styczniowego z 2013 r., który był pokłosiem konferencji popularno-naukowej zorganizowanej w Brdowie w 2013 r. pod takim samym tytułem¹.

Celem artykułu jest przedstawienie organizacji administracji miejskiej Brdowa, ustalenie m.in. personaliów burmistrzów miasta a także analiza gospodarki miejskiej w latach 1815-1870. Ramy chronologiczne tekstu wyznaczają daty roczne: 1815 r., czyli rok utworzenia w wyniku postanowień kongresu wiedeńskiego Królestwa Polskiego, geopolitycznie związanego z Rosją oraz 1870 r., czyli rok, w którym Brdów w wyniku reformy miejskiej przeprowadzonej w Królestwie w latach 1869-1870 utracił prawa miejskiej i został przekształcony w osadę.

Z uwagi na zasygnalizowany skromny stan badań artykuł opracowano głównie w oparciu o analizę materiałów źródłowych z zasobów archiwów państwowych, ze szczególnym uwzględnieniem akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z lat 1795-1868, które przechowywane są w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie. Wykorzystano również dziewiętnastowieczną prasę urzędową i codzienną oraz źródła drukowane i literaturę naukową dotyczącą dziejów Kujaw wschodnich w XIX w., ze szczególnym uwzględnieniem opracowań z zakresu historii miast.

INFORMACJE OGÓLNE

Do 1815 r. Brdów administracyjnie przynależał do powiatu brzeskiego z siedzibą władz w Brześciu Kujawskim. Wraz z zajęciem Bydgoszczy przez Prusy pojawił się problem z przyszłością administracyjną nie tylko powiatu brzeskiego, ale także dwóch pozostałych powiatów kujawskich (kowalskiego i radziejowskiego), które weszły w skład

¹ J. S. Mujta, *Gmina Babiak. Przeszłość i teraźniejszość*, Konin 1995, ss. 273; *Brdów w dobie powstania styczniowego*, red. P. Gołdyn, Brdów 2013, ss. 160.

Królestwa Polskiego. Zdecydowano o przyłączeniu wymienionych trzech powiatów wraz z Brdowem do departamentu płockiego z siedzibą władz w Płocku. Taka przynależność administracyjna Brdowa obowiązywała do opracowania i wprowadzenia w życie nowego podziału administracyjnego Królestwa, czyli do września – października 1816 r.²

W efekcie prac nad podziałem administracyjnym nowego państwa ze względów oszczędnościowych zdecydowano się na ograniczenie liczby powiatów. Królestwo podzielono na województwa a te na duże obwody. Szczegółowy podział państwa na 8 województw i 39 obwodów wprowadzono na podstawie Postanowienia Namiestnika Królestwa z 16 stycznia 1816 r. Z trzech wymienionych powiatów kujawskich utworzono jeden obwód z siedzibą władz obwodowych we Włocławku, który włączono do województwa mazowieckiego z siedzibą władz w Warszawie. Zrezygnowano z koncepcji włączenia ich na stałe do województwa płockiego. Sprzeciwiała się takiemu rozwiązaniu lokalna społeczność, która zwracała uwagę na ogromne problemy w komunikacji z Płockiem, położonym po drugiej stronie Wisły³.

W następnych latach dochodziło do kosmetycznych zmian w przynależności administracyjnej Brdowa. W 1837 r. zamiast województw wprowadzono gubernie. Od tego momentu Brdów przynależał do obwodu kujawskiego w guberni mazowieckiej. W 1842 r. obwody przemianowano na powiaty. Brdów przynależał do powiatu kujawskiego w guberni mazowieckiej. Z początkiem 1845 r. zmniejszono w Królestwie liczbę guberni z 8 do 5. Od tego momentu Brdów przynależał do powiatu kujawskiego i guberni warszawskiej. Na początku 1847 r. zmieniono nazwę powiatu kujawskiego na włocławski – od tego momentu Brdów przynależał do powiatu włocławskiego z siedzibą władz powiatowych we Włocławku i guberni warszawskiej z siedzibą władz gubernialnych w Warszawie. Taki stan rzeczy utrzymał się do końca 1866 r. W omawianym okresie Brdów był jednym z 17 miast obwodu kujawskiego, następnie powiatu włocławskiego⁴.

Z początkiem 1867 r. wszedł w życie nowy podział administracyjny Królestwa. Dotychczasowy duży powiat włocławski podzielono i część włączono do utworzonego powiatu kolskiego w guberni kaliskiej. Wśród miejscowości odłączonych z powiatu włocławskiego do powiatu kolskiego znalazł się Brdów. Od tego momentu miasto przynależało do powiatu kolskiego z siedzibą władz powiatowych w Kole i guberni kaliskiej z siedzibą władz gubernialnych w Kaliszu. W latach 1869-1870 w Królestwie Polskim przeprowadzono reformę miejską, która polegała na maksymalnym zmniejszeniu liczby miast. Na osady przemianowano łącznie 336 miast. Należy jednoznacznie stwierdzić, że rosyjska reforma miejska nie stanowiła represji za powstanie styczniowe. Reforma była przygotowywana od szeregu lat, gromadzono m.in. dane statystyczne o sytuacji miast w Królestwie i je analizowano⁵. Zrealizowano ją na podstawie *Ukazu o przemianowaniu*

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych z lat 1795-1868 (dalej: KRSW), sygn. 595, k. 1-13, 134-140; J. Przygodzki, *Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego 1813-1815. Organizacja i działalność*, Wrocław 2002, s. 183; T. Dzik, *W czasach zaborów (1793-1918)*, [w:] *Monografia Powiatu Włocławskiego*, red. K. Mikulski i T. Dzik, Włocławek 2018, s. 130.

³ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1978, seria A, s. 201; T. Dzik, *W czasach...*, s. 131; Tenże, *Brześć Kujawski w latach 1793-1918*, [w:] *Dzieje Brześcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, t. 1: *Do roku 1918*, red. D. Karczewski i S. Łaniecki, Brześć Kujawski 2020, s. 233.

⁴ T. Dzik, *W czasach...*, s. 136; Tenże, *Brześć Kujawski...*, s. 235.

⁵ Chybnie jest m.in. stwierdzenie Józefa S. Mujty, autora publikacji o gminie Babiak z 1995 r., że „władzom petersburskim zależało na likwidacji osrodków miejskich”. Na podstawie tej tezy autor

na osady niektórych miast w guberniach Królestwa Polskiego z 1 (13) lipca 1869 r. Na podstawie tego prawa wydano następnie *Postanowienie o przemianowaniu na osady niektórych miast w guberni kaliskiej z 30 grudnia 1869 r. (11 stycznia 1870 r.)*. W powiecie kolskim na osady przemianowano łącznie 6 miast, wśród nich znalazł się Brdów, który po tym przekształceniu wraz z Babiakiem został włączony do gminy wiejskiej Lubotyń⁶.

W badanym okresie miasto praktycznie się nie rozwijało. Ogólnie w latach 1820-1869 liczba ludności wzrosła zaledwie o nieco ponad 17%, z 734 do 861 osób (patrz tabela). Wzrost liczby ludności w końcu lat 20. miał związek z próbą przekształcenia Brdowa w osadę fabryczną. Z kolei duży spadek liczby mieszkańców zanotowany po 1829 r. niewątpliwie związany był z epidemią cholery, która dotyczyła obecności w obwodzie kujawskim w lipcu 1831 r. armii rosyjskiej (w trakcie powstania listopadowego Rosjanie dokonali desantu w okolicach Osieka i Nieszawy z prawego na lewy brzeg Wisły). Choroba była obecna w obwodzie kujawskim wcześniej, ale przemarsz zakażonych wojsk rosyjskich spotęgował jej skutki⁷. Epidemia dotknęła również Brdów i okolice. W parafii brdowskiej liczba zgonów rosła z 50 w 1829 r. do 71 w 1830 r. (wzrost o 42%) i aż do 107 w 1831 r. (wzrost w stosunku porównawczym do 1829 r. o 114%). W tym samym czasie odnotowywano jednocześnie mniejszą lub podobną liczbę urodzeń, w 1829 r. było ich 72, w 1830 r. tylko 52, natomiast w 1831 r. 70⁸. Część mieszkańców mogła uciec z miasta przed chorobą. Ucieczka z miejsca zagrożenia była spotykanym wówczas zjawiskiem. Do tego typu sytuacji doszło m.in. w 1831 r. w Nieszawie⁹.

Brdów był małym miastem także w stosunku porównawczym do innych ośrodków miejskich. W 1827 r. na 17 miast obwodu kujawskiego pod względem liczby ludności był 12, a w latach 1833 i 1837 – 11. W 1865 r. na 52 miasta guberni kaliskiej mniejszych było tylko 10, w tym jedno Burzenin liczyło w tym roku zaledwie o 10 mieszkańców mniej¹⁰.

Miasto nie rozwijało się także pod względem budowlanym i przestrzennym. Przez cały czas zdecydowanie dominowała zabudowa drewniana. Nie przybierało w szerszym przedziale czasowym nowych domów. W 1820 r. było w mieście 89 domów, w tym tylko 2 murowane, w 1827 r. wykazano 94 domy, w 1859 – 85, w 1864 r. wykazano 83 posesje miejskich, w tym 47 bez gruntów rolnych, natomiast w 1865 r. łącznie istniały 83 domy,

zasugerował, że władze były niechętne budowie nowego ratusza w Brdowie, zob. J. S. Mujta, *Gmina...*, s. 86.

⁶ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* (dalej: DPKP), t. 69, s. 245-253; t. 70, s. 67-69; „Варшавская Полицейская Газета” 1870, nr 27, s. 1-2; „Kurier Codzienny” 1870, nr 35, s. 1; R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny” 1961, R. LXVIII, z.1, s. 198-199; M. Nietyksza, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa 1986, s. 355; K. Witkowski, *Utrata praw miejskich przez Brdów w 1870 roku*, [w:] *Brdów w dobie powstania styczniowego*, red. P. Goldyn, Brdów 2013, s. 129; T. Dziki, *W czasach...*, s. 140; Tenże, *Brześć Kujawski...*, s. 236.

⁷ T. Dziki, *W czasach...*, s. 183-184, 243-244.

⁸ Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie (dalej: APPO/K), Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Brdów (dalej: ASCPRB), sygn. 45-49.

⁹ T. Dziki, *Nieszawa w latach 1793-1918*, [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. I: *Do roku 1945*, pod red. R. Czai, Toruń 2004, s. 144.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku (dalej: APTO/W), Naczelnik Powiatu Włocławskiego z lat 1808-1866 [1889] (dalej: NPW), sygn. 784, k. nlb.; R. Kołodziejczyk, *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki*, [w:] R. Kołodziejczyk, *Studia nad dziejami burżuazji w Polsce. Wybór prac z lat 1956-1998 wydany z okazji 75-lecia urodzin autora*, Warszawa-Pułtusk 1998, s. załącznik (tabela).

w tym tylko 6 murowanych¹¹. W ciągu 45 lat ogólna liczba domów zamiast rosnać, zmniejszała się o 6. Bardzo rzadko mieszczanie decydowali się na zmianę zabudowy z drewnianej na murowaną.

Tabela. Wzrost liczby ludności Brdowa w latach 1820-1869

Rok	Liczba mieszkańców	Rok	Liczba mieszkańców
1820	734	1854	797
1827	794	1856	800
1829	901	1859	863
1833	707	1865	922
1836	758	1869	861

Źródło: Archiwum Państwowe w Toruniu Oddział we Włocławku, Naczelnik Powiatu Włocławskiego z lat 1808-1866 [1889], sygn. 784, k. nłb.; *Krótką statystyka Guberni Królestwa Polskiego obejmująca rozległość i ludność tychże guberni, oraz miast, osad i gmin*, Warszawa 1870, s. 13; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880, s. 357; M. Kallas, *Opis Brdowa z 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1985, seria E, s. 194; R. Kołodziejczyk, *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polskim w 1865 r. w świetle statystyki*, [w:] R. Kołodziejczyk, *Studia nad dziejami burżuazji w Polsce. Wybór prac z lat 1956-1998 wydany z okazji 75-lecia urodzin autora*, Warszawa-Pułtusk 1998, s. załącznik (tabela); P. Nowicki, *Żydzi w Brdowie w XIX wieku (do 1866 roku)*, „Polonia Maior Orientalis” 2017, T. IV, s. 61-63.

ADMINISTRACJA MIEJSKA

Przepisy prawne regulujące funkcjonowanie administracji miejskiej w Królestwie Polskim wprowadzono *Rozporządzeniem Namiestnika Królestwa Polskiego z 5 lutego 1816 r. o organizacji władz administracyjnych*¹². Na czele municypalności miejskiej stał prezydent lub burmistrz. Władze miejskie zostały podporządkowane administracji państwowej. Prezydenci i burmistrzowie pochodzili z nominacji rządowych. Najważniejszym ich zadaniem było wykonywanie poleceń władz nadrzędnych. Administrowali miastami praktycznie jednoosobowo, ale mieli do pomocy ławników (w miastach, gdzie był prezydent byli to radni), z których pierwszy w porządku ich zastępował. Do innych ważniejszych obowiązków prezydentów i burmistrzów należało, m.in.: zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego w mieście, realizowanie inwestycji miejskich, egzekwowanie podatków, rozkład obciążeń podatkowych, prowadzenie ewidencji mieszkańców i statystyki miejskiej, zwalczanie włóczęgostwa¹³.

W następnych latach dochodziło do niewielkich zmian w organizacji administracji miejskiej w Królestwie. W 1818 r. z dniem 15 kwietnia zlikwidowano wszystkie rady departamentowe, powiatowe i municypalne. Dotychczasowe magistraty przekształcono w urzędy municypalne. Wspomniani ławnicy (w dużych miastach radni) nie pochodzili

¹¹ AGAD, KRSW, sygn. 573, s. 364; M. Kallas, *Opis Brdowa z 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1985, seria E, s. 194-195; R. Kołodziejczyk, *Miasta...*, s. załącznik (tabela); J. S. Mujta, *Gmina...*, s. 82; P. Nowicki, *Żydzi w Brdowie w XIX wieku (do 1866 roku)*, „Polonia Maior Orientalis” 2017, T. IV, s. 61-63.

¹² *DPKP*, t. 2, s. 31-68; T. Dzik, *Rypin w latach 1793-1918*, [w:] *Rypin – dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 roku*, red. K. Mikulski, Rypin 2010, s. 336-337; Tenże, *W czasach...*, s. 160.

¹³ *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego*, T. 1, cz.1. *Gospodarstwo miejskiej*, Warszawa 1866, s. 13-19; A. Korobowicz, W. Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772-1918)*, Warszawa 2012, s. 117-118; G. Smyk, *Administracja publiczna w Królestwie Polskim w latach 1864-1915*, Lublin 2011, s. 265; T. Dzik, *W czasach...*, s. 160; Tenże, *Brześć Kujawski...*, s. 241.

z wyboru, lecz również byli mianowani przez władze państwowe. Do kolejnej reorganizacji administracji miejskiej doszło w 1842 r. Dotychczasowe urzędy municypalne ponownie przemianowano na magistraty. W celu ograniczenia kosztów działalności władz miejskich nagminnym zjawiskiem było łączenie funkcji burmistrza ze stanowiskiem kasjera. Dzięki temu w budżetach miast (etatach) planowano wynagrodzenie dla kasjera w wysokości, która uniemożliwiała zatrudnienie kogokolwiek. Pensja była zbyt niska, żeby móc się za nią utrzymać. Tym samym w administracji miejskiej funkcjonowały dwa najważniejsze stanowiska, które bardzo często zajmowała jedna i ta sama osoba – burmistrz¹⁴. Od początku istnienia Królestwa prezydenci i burmistrzowie otrzymali szerokie kompetencje w zakresie zarządzania miastami. Praktycznie nic nie mogło się w mieście wydarzyć bez ich zgody lub wiedzy. Tym samym urzędnicy państwowi stawali się najważniejszymi osobami w życiu każdego z miast.

W trakcie badań udało się ustalić personalia burmistrzów miasta z omawianego okresu. Pierwszym burmistrzem Brdowa w okresie Królestwa Polskiego był Jan Stanżewski. Funkcję tę pełnił od 1808 r. Nominację na stanowisko otrzymał 3 sierpnia tego roku¹⁵. W trakcie pracy dorobił się pokaźnego majątku, w 1820 r. posiadał w mieście 2 domy i ogrody. Przez przełożonych postrzegany był w tym roku jako urzędnik zdolny, pilny, uczciwy. W wydaniu takiej opinii nie przeszkodził administracji obwodu kujawskiego konflikt pomiędzy nim a grupą mieszczan, którzy od około 1818 r. zarzucali mu malwersacje finansowe w okresie, kiedy pełnił jednocześnie obowiązki burmistrza i kasjera miasta, a także, m.in. fałszowanie dokumentów, wykorzystywanie stanowiska do celów prywatnych, arbitralne rozdzielanie nadmiernych obciążeń podatkowych z przywłaszczeniem ich nadwyżek na własną korzyść, mianowanie na swoich pomocników osób nie umiejących czytać celem łatwiejszego manipulowania nimi. Zarzucano mu również wyrządzenie wielu krzywd osobistych mieszczanom. Konsekwencją sporu było okresowe zawieszenie J. Stanżewskiego w obowiązkach burmistrza, ale co ciekawe nie w obowiązkach kasjera miejskiego, tym samym nadal miał wpływ na funkcjonowanie magistratu. W tym czasie zastępował go m.in. mieszczanin Mikołaj Schupp, a także prawdopodobnie Czarniecki¹⁶. Sprawa trafiła praktycznie do wszystkich szczebli władz państwowych, mimo to ostatecznie wrócił do wykonywania obowiązków burmistrza i pełnił je do końca życia¹⁷. Zmarł 30 marca 1831 r. w Brdowie w wieku 58 lat¹⁸.

Po J. Stanżewskim burmistrzem Brdowa w 1831 r. został Maciej Kaszewski. Urodził się ok. 1776 r. w Jabłonowie Pomorskim, był synem Ignacego i Marianny z Kędzierskich.

¹⁴ AGAD, KRSW, sygn. 572, s. 213; T. Dziki, *W czasach...*, s. 160-161; Tenże, *Brześć Kujawski...*, s. 240-241.

¹⁵ AGAD, Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego z lat [1772-1806] 1807-1813 [1814-1816, 1821, 1830], sygn. 37, s. 38; T. Dziki, *W czasach...*, s. 118.

¹⁶ Nie jest wykluczone, że autor raportu z 1820 r. pomylił się w zapisie nazwiska burmistrza. J. Stanżewski jakiś czas był zawieszony w czynnościach, ale cały czas był burmistrzem, w wykazie urzędników magistratu miasta z 1820 r. on został podany przez administrację obwodową jako burmistrz. Ponadto M. Kallas wspomina, że w *Raporcie z 1820 r.* podano iż burmistrz „Czarniecki” był byłym oficerem i że dobrze sprawuje obowiązki. Pokrywa się to z danymi dotyczącymi J. Stanżewskiego, który również otrzymał pozytywną opinię od władz obwodowych oraz także był byłym oficerem. Ponadto w żadnym innym miejscu w analizowanych źródłach archiwalnych nie występuje nazwisko Czarniecki, ani jako burmistrz miasta, ani jako inny urzędnik, czy nawet obywatel miasta Brdowa.

¹⁷ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 120-126; 156-157; M. Kallas, *Raport o stanie miast kujawskich w 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” 1999, t.13, s. 315.

¹⁸ Jan Stanżewski pozostawił po sobie żonę Paulinę z domu Bartkiewicz i 7 dzieci (3 synów i 4 córki), źródło: APPO/K, ASCPRB, sygn. 48, nr aktu zgonu 15.

W 1806 r. zawarł tam związek małżeński z Małgorzatą Trzciniąską. W momencie przejmowania obowiązków w Brdowie był doświadczonym urzędnikiem i stałym mieszkańcem Brześcia Kujawskiego. W latach 1796-1806 służył w wojsku, następnie pracował w magistracie Dobrzynia nad Drwęcą, m.in. na stanowisku pisarza miejskiego, później był kasjerem prefektury bydgoskiej a od 1812 r. burmistrzem Brześcia Kujawskiego. W 1820 r. posiadał tam dwie nieruchomości¹⁹. M. Kaszewski burmistrzem i kasjerem Brdowa był do 20 maja (1 czerwca) 1840 r. 25 kwietnia tego roku złożył wniosek o uwolnienie go od obowiązków z powodu „starganych sił w długoletniej służbie publicznej” oraz nabycia świadczenia emerytalnego. Zmarł w wieku 71 lat w Brdowie 19 października 1847 r., gdzie przyjechał wcześniej z Brześcia „na czynności urzędowe”²⁰.

Po M. Kaszewskim przez kilka miesięcy burmistrzem i kasjerem w zastępstwie był Józef Kaszewski, którego przeniesiono tam ze stanowiska zastępcy burmistrza miasta Radziejowa. Zarząd w Brdowie objął dokładnie 20 maja (1 czerwca) 1840 r. Jeszcze w tym samym roku, lub na początku 1841 r. został nominowany na stanowisko burmistrza Stanisławowa, gdzie pracował przez następnych szereg lat²¹.

Po J. Kaszewskim burmistrzem Brdowa został Ludwik Referowski. Obowiązki musiał objąć w 1841 r., a na pewno burmistrzem miasta był w lutym 1842 r.²² Przenosząc się do Brdowa był doświadczonym urzędnikiem. Przez wiele lat zarządzał Nowym Dworem²³, a następnie Grzegorzewem w obwodzie łęczyckim, skąd przeniesiono go do Brdowa²⁴. L. Referowski zarządzał miastem do listopada 1847 r. W międzyczasie mógł być na krótko oddelegowany na stanowisko pełniącego obowiązki (zastępcy) burmistrza Nieszawy. W tym czasie oraz w trakcie nieobecności jego w mieście, zgodnie z prawem, zastępował go ławnik, wtedy był to Józef Przeździecki, obywatel miasta, który na pewno jakiś czas pełnił obowiązki burmistrza. L. Referowski był burmistrzem, który podjął dynamiczne działania w sprawie rozwiązania problemu siedziby dla magistratu miasta. Wiadomo, że toczył spór z kierownictwem brdowskiego Szpitala Miejskiego (Domu dla Ubogich) w kwestii zajęcia pomieszczeń placówki na potrzeby własne i magistratu. Dom powstał w mieście w 1828 r. Ostatecznie w końcowym okresie swoich rządów zrealizował inwestycję adaptacji zabudowań zlikwidowanego murowanego browaru miejskiego na mieszkanie dla burmistrza i biuro magistratu. Z budżetu miasta na najem lokalu na te cele płacono do 1849 r. Tak więc na pewno co najmniej od 1850 r. urząd miał swoją siedzibę we wspomnianym dawnym browarze²⁵. Z Brdowa przeniesiony został na stanowisko burmistrza Dąbrowic, z kolei z tego

¹⁹ T. Dzik, *Brześć Kujawski...*, s. 239-240, 242.

²⁰ APTO/W, NPW, sygn. 473, k. nlb.; APPO/K, ASCPRB, sygn. 64, nr aktu zgonu 85.

²¹ AGAD, Komisja Województwa Mazowieckiego i Rząd Gubernialny Warszawski z lat [1779-1814] 1815-1866 [1867-1913] (dalej: KWMiRGW), sygn. 1478, k. nlb.; APTO/W, NPW, sygn. 473, k. nlb.; *Kalendarzyk Polityczny na rok 1842*, Warszawa 1842, s. 243; *Kalendarzyk Polityczny na rok 1849*, Warszawa 1849, s. 352; *Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego na rok 1859*, Warszawa 1859, s. 707; P. Nowicki, *Żydzi...*, s. 69, 71.

²² APPO/K, ASCPRB, sygn. 59, nr aktu ur. 22; *Kalendarzy Polityczny na rok 1842*, Warszawa 1842, s. 343.

²³ Na pewno w Nowym Dworze pracował w 1839 r., źródło: Archiwum Państwowe w Warszawie, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Nowy Dwór Mazowiecki, sygn. 18, nr aktu ur. 73.

²⁴ *Kalendarzyk Polityczny na rok 1841*, Warszawa 1841, s. 256; *Kalendarzyk Polityczny na rok 1842*, Warszawa 1842, s. 244.

²⁵ AGAD, KRSW, sygn. 572, s. 231, 280-281, 295, 402; sygn. 573, s. 110; sygn. 574, s. 61; AGAD, KWMiRGW, sygn. 10126, k. nlb.; APPO/K, ASCPRB, sygn. 65, nr aktu zgonu 31; *Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego nr 616 z 1847 r.*, s. 1229.

miasta do Brdowa dyslokowano Antoniego Kwasiborskiego. L. Referowski w następnych latach kontynuował karierę urzędniczą, w 1852 r. został burmistrzem Stawiszyna²⁶.

Antoni Kwasiborski obowiązki burmistrza Brdowa przejął 5 (17) listopada 1847 r.²⁷ W 1855 r. otrzymał awans do rangi sekretarza kolegialnego²⁸. Na przełomie lat 50. i 60. był zawieszonym burmistrzem miasta. Sprawa dotyczyła wykrytych nieprawidłowości finansowych. Podczas kontroli kasy miejskiej w 1857 r. stwierdzono spore braki gotówki (gotowizny) w kasie miejskiej. W grudniu 1858 r. Najwyższa Izba Obrachunkowa w Warszawie ostatecznie udowodniła mu błędy, uznała go winnym i podjęła decyzję o tym, że za dług będzie odpowiadał z własnego majątku i z kaucji urzędniczej. Zadłużenie wyniosło aż 435,75 rubli (w 1859 r. roczna płaca burmistrza i kasjera wynosiła 180 rubli)²⁹.

W okresie zawieszenia A. Kwasiborskiego oraz bezpośrednio po jego odejściu ze stanowiska burmistrzem Brdowa był Pius Pohowski. Sprawował tę funkcję w latach 1858-1861. W momencie obejmowania stanowiska był doświadczonym administratorem. W latach 30. pracował w administracji dworu w Sejnach, w latach 40. był kontrolerem skarbowym. Jakiś czas mieszkał w Wiżajnach w powiecie sejneńskim w guberni augustowskiej, gdzie ze związku z Wiktoria z domu Zalewską rodziły mu się dzieci³⁰.

Następnym burmistrzem Brdowa był Józef Bakliński. W latach 1847-1852 zarządzał magistratem w Nowym Dworze. Latem 1857 r. został wydany ze służby publicznej za „opieszłość i nietrafne postępowanie”, ale szybko go przywrócono. Pełniącym obowiązki burmistrza Brdowa na pewno był w listopadzie 1861 r. W tym roku został „zainstalowany” na nowym stanowisku. W marcu 1862 r. ogłoszono publicznie jego nominację³¹. Obowiązki burmistrza i kasjera Brdowa pełnił jeszcze w 1865 r.³²

W 1865 r. krótko pełniącym obowiązki burmistrza był Karol Smotrycki, następnie jeszcze w tym roku lub na przełomie 1865 i 1866 r. i w 1866 r. (do listopada) burmistrzem miasta był Józef Otto Korsak. Był synem Józefa i Katarzyny z domu Kinder. Urodził się we wsi Ciemne Błoto w guberni wileńskiej. Po kilku miesiącach służby w Brdowie otrzymał przeniesienie na stanowisko sekretarza magistratu miasta Warka. Zmarł w Warce w 1867 r. w wieku zaledwie 41 lat³³. W 1866 r. bardzo krótko obowiązki burmistrza miasta pełnił Aleksander Maraszko³⁴.

²⁶ „Warszawska Gazeta Policyjna” 1847, nr 328, s. 2; „Kurier Warszawski” 1847, nr 316, s. 1505; „Kurier Warszawski” 1852, nr 106, s. 545; *Kalendarzyk Polityczny na rok 1845*, Warszawa 1844, s. 357.

²⁷ T. Dziki, *W czasach...*, s. 162.

²⁸ „Warszawska Gazeta Policyjna” 1855, nr 231, s. 2; *Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego na 1856 r.*, Warszawa 1855, s. 771.

²⁹ AGAD, KRSW, sygn. 573, s. 265, sygn. 574, s. 48-49; APPOK, ASCPRB, sygn. 76, nr aktu zgonu 58.

³⁰ AGAD, KRSW, sygn. 573, s. 110, 169; sygn. 574, s. 61, 72, 74; Archiwum Państwowe w Suwałkach (dalej: APS), Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Wiżajnach, sygn. 63, nr aktu ur. 5; sygn. 66, nr aktu zgonu 82; APS, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Puńsku, sygn. 48, nr aktu ur. 1; APPOK, ASCPRB, sygn. 77, nr aktów ur. 65-67; J. S. Mujta, *Gmina...*, s. 87.

³¹ AGAD, KWMiRGW, sygn. 67, k. nlb.; „Dziennik Urzędowy Guberni Warszawskiej” 1847, nr 33, s. 800; 1861, nr 49, s. 940; 1862, nr 13, s. 254; „Warszawska Gazeta Policyjna” 1857, nr 184, s. 2.

³² APPOK, ASCPRB, sygn. 82, nr aktu zgonu 59.

³³ AGAD, KWMiRGW, sygn. 1659, k. nlb.; AGAD, KRSW, sygn. 574, s. 109, 111; Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Grodzisku Mazowieckim, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Warce, sygn. 83, nr aktu zgonu 161; *Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego na rok 1866*, Warszawa 1865, s. 617; J. S. Mujta, *Gmina...*, s. 87.

³⁴ AGAD, Komisja Województwa Kaliskiego i Rząd Gubernialny Warszawski z lat [1796-1814] 1815-1866 [1867-1913] (dalej: KWKiRGW), sygn. 2857, k. nlb.; J. S. Mujta, *Gmina...*, s. 87.

Ostatnim burmistrzem Brdowa w XIX w. był Jan Wabilski. Urodził się ok. 1831 r. w Słupcy w powiecie konińskim, był synem Piotra i Zuzanny z domu Zielińskiej. Przechodząc do pracy w Brdowie był doświadczonym urzędnikiem. W latach 50. pracował w magistracie Nieszawy na stanowisku kancelisty. W 1858 r. w Nieszawie zawarł związek małżeński z Marianną Sieńską. W marcu 1861 r. otrzymał awans na pełniącego obowiązki sekretarza magistratu Radziejowa, następnie objął to stanowisko. Sekretarzem magistratu Radziejowa był w 1862 r.³⁵ Burmistrzem Brdowa na pewno był w listopadzie 1866 r.³⁶ W 1870 r. (dokładnie z 20. października), po likwidacji administracji miejskiej w Brdowie, został mianowany kasjerem magistratu Nieszawy³⁷.

W badanym okresie z budżetu miasta opłacano także inne osoby. W pierwszych latach istnienia Królestwa, oprócz burmistrza, miasto zatrudniało tylko służbę miejskiego (w 1820 r. służył miejskim był Norbert Szadkowski), któremu w latach 1810-1816 płacono 216 zł polskich (dalej: złp.) rocznie (burmistrz zarabiał wówczas 600 złp. rocznie). W budżecie na lata 1819-1820 dodatkowo przewidziano płacę dla akuszerki miejskiej i kominiarza. Do grona pracowników miejskich w 1820 r. zaliczano także stróża nocnego, którym wtedy był Andrzej Dziembowski i gajowego – Piotra Osękowskiego³⁸. W budżecie na lata 1827-1832 przewidziano płace dla: burmistrza, kasjera a także policjanta (Norberta Szadkowskiego), akuszerki, chirurga miejskiego, stróża nocnego i gajowego. Przy czym gajowego opłacano ze specjalnej na ten cel dodatkowej składki od mieszkańców. Płacono też kominiarzowi. Nowym w 1827 r. było tylko stanowisko chirurga. Burmistrz ze swojego wynagrodzenia utrzymywał pomocnika kancelaryjnego, którego jednak w tym czasie nie zatrudniano bezpośrednio w magistracie³⁹.

Z czasem lista płac zmniejszyła się, na początku lat 40. płacono z budżetu: burmistrzowi, kasjerowi, dozorczy policyjnemu, stróżowi nocnemu i gajowemu. Nie przewidziano pensji dla opieki medycznej⁴⁰. Rozwój biurokracji, wzrost obowiązków, łączenie stanowiska burmistrza z kasjerem, spowodowały, że z czasem zrezygnowano z płacenia burmistrzowi na utrzymanie pomocnika i w magistracie zaczęto zatrudniać kancelistę, który pomagał burmistrzowi w prowadzeniu kancelarii urzędu. Po raz pierwszy stanowisko kancelisty pojawiło się w budżecie miasta na lata 1853-1854. Nie udało się ustalić nazwisk wszystkich kancelistów. Najprawdopodobniej pierwszym był Antoni Zsched. W latach 50. kancelistą był Julian Wojtuszkiewicz, a przed 1861 r. Antoni Pętkowski. Ponadto we wskazanym budżecie tradycyjnie zapisano wynagrodzenie dla: policjanta, stróża nocnego i gajowego. Dwóch ostatnich opłacano ze specjalnych dodatkowych składek pobieranych od mieszkańców⁴¹. Podobnie było w latach następnych, w projektach budżetów na lata 1859-1868 zaplanowano płace dla: burmistrza i kasjera w jednej osobie, kancelisty, policjanta, stróża nocnego i gajowego.

³⁵ APTO/W, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Nieszawa (dalej: ASCPRN), sygn. 69, nr aktu ślubu 20; APTOW, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Radziejów, sygn. 36, nr aktu ur. 26; sygn. 38, nr aktu ur. 112; „Dziennik Urzędowy Guberni Warszawskiej” 1862, nr 13, s. 201.

³⁶ APTO/W, ASCPRN, sygn. 69, nr aktu ślubu 20; „Dziennik Warszawski” 1866, nr 283, s. 2702.

³⁷ „Варшавскія Губернскія Вѣдомости” 1870, nr 45, s. 208.

³⁸ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 26, 77, 155-157.

³⁹ AGAD, KRSW, sygn. 570, s. 230-231, 539.

⁴⁰ AGAD, KRSW, sygn. 571, s. 362.

⁴¹ AGAD, KRSW, sygn. 572, s. 373-374; AGAD, KWMiRGW, sygn. 2760, k. nlb.; sygn. 4221, k. nlb.; AGAD, KWKiRGW, sygn. 2957, k. nlb.

Przez cały czas stróża i gajowego opłacano z dodatkowych składek pobieranych od mieszkańców konkretnie na ten cel⁴².

FINANSE MIEJSKIE

Stałym dochodem budżetowym miast Królestwa w omawianym okresie były wpływy z dzierżaw podatków. Ich egzekwowaniem nie zajmował się urząd, lecz prywatny dzierżawca wyłaniany w drodze przetargu. Najczęściej wydzierżawiano podatki miejskie na trzyletnie okresy. Wśród nich był zysk z dzierżawy dochodu propinacyjnego. Zysk z propinacji w budżetach zaliczany był do grupy dochodów niestałych. W latach 1811-1816 zysk z tego tytułu szacowano na kwotę 1483,22 złp, co miało stanowić prawie 66% wszystkich wpływów budżetowych. Z kolei zysk z kotłowego z browaru miejskiego wynosił 246 złp., co stanowiło 10,9% wpływów rocznych do kasy miejskiej⁴³. W następnych dziesięcioleciach udział zysku z propinacji w ogólnej wartości wpływów budżetowych systematycznie malał, ale i tak był znaczący. W latach 1819-1820 zmalał do sumy 830 złp. rocznie a w latach 1827-1832 wynosił 860 złp., i stanowił odpowiednio ponad 38% i 36% rocznych dochodów miasta⁴⁴. W latach 40. i 50. udział dochodu z propinacji w ogólnej wielkości wpływów budżetowych zmalał do nieco ponad 22%, a w latach 60. do niespełna 12%⁴⁵.

W budżetach miasta systematycznie wykazywano również zysk z wydzierżawiania dochodu targowego i jarmarcznego. W latach 1811-1816 zakładano wpływy z tego tytułu w wysokości 184 złp. rocznie, co stanowiło nieco ponad 8% wszystkich wpływów do kasy miejskiej. W latach 1819-1826 zakładano przychód w kwocie 140 złp. rocznie, co stanowiło od blisko 6,5% w 1819 r. do niespełna 6% w 1826 r. ogółu dochodów budżetowych. W budżecie na lata 1827-1832 zaplanowano jeszcze niższe wpływy z tego podatku, w kwocie 100,15 złp. rocznie, co miało stanowić niespełna 3% rocznych wpływów do kasy miejskiej⁴⁶. W latach 40. projektowano zyski do budżetu w wysokości 200 złp. rocznie, następnie 30,5 rubli, co miało stanowić od 4,8 do 4,5% rocznych dochodów budżetowych miasta⁴⁷.

Analiza danych dotyczących wpływów z dzierżawy targowego i jarmarcznego ewidentnie wskazuje na słabnącą rolę i targów i jarmarków odbywających się w Brdowie. Przez dziesięciolecia organizowano w mieście 12 jarmarków rocznie w terminach: 11 stycznia, 8 lutego, 8 marca, 12 kwietnia, 17 maja, 21 czerwca, 19 lipca, 16 sierpnia, 20 września, 10 października, 13 listopada i 20 grudnia. W 1850 r. przeprowadzono w Królestwie regulację jarmarków, na jej podstawie od 1851 r. w Brdowie organizowano 6 jarmarków w terminach: w poniedziałek po św. Pawle Pustelniku, czyli po 3 (15) stycznia, w poniedziałek po św. Kazimierzu, czyli po 20 lutego (4 marca), we wtorek po św. Stanisławie, czyli po 26 kwietnia (8 maja), w poniedziałek po Nawiedzeniu N.P. Maryi, czyli po 20 czerwca (2 lipca), w poniedziałek po św. Michale, czyli po 17 (29) września, i w poniedziałek po św. Marcinie, czyli po 30 października (11 listopada)⁴⁸. Do 1821 r.

⁴² AGAD, KRSW, sygn. 573, s. 109, 168, 265.

⁴³ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 24.

⁴⁴ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 76; sygn. 570, s. 227-228.

⁴⁵ AGAD, KRSW, sygn. 571, s. 361, 363; sygn. 572, s. 373; sygn. 573, s. 265.

⁴⁶ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 24, 76, 227-228.

⁴⁷ AGAD, KRSW, sygn. 571, s. 361; sygn. 572, s. 373.

⁴⁸ „Dziennik Urzędowy Guberni Warszawskiej” 1851, nr 2, s. 29, 34; M. Kallas, *Opis...*, s. 195; P. Nowicki, *Żydz...*, s. 61.

w mieście organizowano dwa targi w tygodniu: w poniedziałki i soboty⁴⁹. Targi nie rozwijały się i z tego m.in. powodu w 1821 r. zmniejszono ich liczbę. Zmieniono również dzień targowy. Od kwietnia tego roku w Brdowie organizowano cotygodniowe targi tylko w niedzielę⁵⁰. Reforma jarmarków nie przyniosła oczekiwanych rezultatów. Na przykład w budżecie miasta na lata 1865-1868 planowano wpływy z targowego i jarmarcznego w wysokości tylko 19 rubli, co miało stanowić zaledwie 2,2% ogółu dochodów miasta⁵¹. W 1869 r. jarmarki organizowane w Brdowie były jednymi ze słabszych pod względem wartości sprzedaży towarów spośród jarmarków w guberni kaliskiej. W powiecie kolskim za mniej sprzedawano towarów w ciągu roku jedynie na jarmarkach w Babiaku, a o porównywalnej wartości w Izbicy⁵².

Ważną rolę w dochodach miasta w badanym okresie odgrywały wpływy z dzierżaw nieruchomości miejskich. W latach 1811-1820 wydzierżawiano ogród i pastwisko miejskie zwane Pastewnik. W tym czasie corocznie miało wpływać z tej dzierżawy do kasy miejskiej po 98 złp. Stanowiło to od 4,1 do 4,3% ogólnych rocznych wpływów budżetowych⁵³. Sytuacja zmieniła się diametralnie po 1824 r., kiedy to miasto stało się właścicielem szeregu nieruchomości (szerzej patrz majątek miejski). Dzierżawa Pastewnika przynosiła mniejsze zyski, w końcu lat 20. otrzymywano z niego tylko 48 złp. (zaledwie 2% ogółu wpływów), a na przełomie lat 20. i 30. planowano jeszcze mniejsze wpłaty, gdyż w wysokości 24,15 złp. Za to w budżecie po stronie przychodów stałych pojawił się czynsz z gruntów miejskich. W budżecie na lata 1827-1832 szacowano go na kwotę 279,12 złp., co stanowiło 11,6% wszystkich dochodów rocznych. Ponadto wśród dzierżaw w 1827 r. pojawił się nowy planowany zysk z dzierżawy ogrodów osadniczych w osadzie fabrycznej w wysokości 900,15 złp., co stanowiło prawie 26% ogółu rocznych dochodów miasta. W 1830 r. projektowano zysk z tego tytułu nawet w wysokości 1020,15 złp., ale ostatecznie potwierdzono wpłaty 900,15 złp.⁵⁴

W latach 40. zysk z czynszu z gruntów miejskich utrzymywał się na takim samym poziomie, czyli 279,12 złp., natomiast jego udział w ogólnej wielkości dochodów budżetowych zmalał do prawie 7%. Za to wpływy z ogrodów osadniczych szacowano już na kwotę 1458 złp. rocznie, co miało stanowić 34,9% rocznych dochodów kasy miejskiej. W latach 50. zysk z czynszów wieczystych wynosił 41,91 rubli rocznie, z dzierżawy ogrodu Pastewnik 7,40 rubli, a z dzierżaw czasowych ogrodów w osadzie fabrycznej 226,20 i ½ rubli. Dochody te stanowiły odpowiednio 6,2%, 1,1% i prawie 34% ogółu dochodów budżetowych⁵⁵. W latach 60. kwota wpływów z czynszów gruntów miejskich (dawnych wójtowskich) kształtowała się na takim samym poziomie (41,91 rubli) i stanowiła 4,9% ogółu dochodów miejskich, natomiast zysk z dzierżaw ogrodów i placów fabrycznych wzrósł do 448,10 i ½ rubli i stanowił ponad 52% łącznych rocznych dochodów kasy miejskiej⁵⁶.

Z analizy danych statystycznych wynika, że zyski z dzierżaw wieczystych i czasowych gruntów należących do miasta odgrywały niebagatelną rolę w strukturze jego bu-

⁴⁹ M. Kallas, *Opis...*, s. 196.

⁵⁰ „Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego” 1821, nr 270, s. 8422.

⁵¹ AGAD, KRSW, sygn. 573, s. 263.

⁵² *Памятная Книжка Калишской Губернии на 1870 г.*, Kalisz 1870, s. 101-104.

⁵³ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 24, 28, 76-77.

⁵⁴ AGAD, KRSW, sygn. 570, s. 227-228, 562-563.

⁵⁵ AGAD, KRSW, sygn. 571, s. 361, 363; sygn. 572, s. 373.

⁵⁶ AGAD, KRSW, sygn. 573, s. 264, 266.

dżetów po stronie dochodów. Stanowiły ważne źródło finansowania działalności administracji miejskiej i realizacji miejskich inwestycji.

Budżet miasta zasilany innymi podatkami i opłatami rocznymi. Przez dziesięciolecie wydzierżawiano prawo do polowania na gruntach miejskich. Osoby prowadzące działalność gospodarczą też płaciły, na przykład szynkarze alkoholi konsensowe, natomiast właściciele 4, później 5 wiatraków oraz handlarze podatek (kanon) „od zarobkowania”. W latach 1819-1820 konsensowe płaciło 13 szynkarzy alkoholi, opłatę od działalności: 5 szynkarzy solnych, 3 gorzelników i 3 handlarzy. W latach 1827-1832 wśród podatników wykazano: 4 młynarzy (1 osoba płaciła z 2 młynów), szynkarzy alkoholi, 6 szynkarzy solnych, 3 gorzelników, 7 handlarzy. Podobne źródła dochodu wymieniano w budżetach za następne lata⁵⁷.

Po stronie wydatków dominowały koszty wynagrodzeń (solaria). W budżetach z lat 1810-1816 pensje wynosiły 49,4% wszystkich wydatków budżetowych. W latach 1841-1843 – 41%, a w latach 1853-1854 – ponad 38%. Miasta zobligowane były do płacenia składki na utrzymanie administracji obwodowej, później powiatowej. Uiszczano opłaty na dozorcę miast w biurze obwodowym, później adiunkta dozorcę miast i pomocnika naczelnika powiatu. Z czasem obligatoryjnie płacono składki, m.in. na utrzymanie szpitala gubernialnego, Instytutu Głuchoniemych, gubernialną administrację skarbową. Sporą kwotę w każdym z budżetów pozostawiano do dyspozycji władz centralnych. Na przykład w latach 20. i 30. kwota ta stanowiła ponad 21% wszystkich wpływów budżetowych, a w latach 50. – ponad 31%⁵⁸.

MAJĄTEK MIEJSKI

Miasto z czasem stało się właścicielem szeregu nieruchomości. W pierwszych latach istnienia Królestwa wykazywano posiadanie jedynie ogrodu i pastwiska miejskiego nazywanego Pastewnik. W latach 1820-1821 miasto było ponadto właścicielem 9 mostów i mosteczków, 2 studni publicznych oraz browaru murowanego wraz z jego wyposażeniem i studnią z żurawiem⁵⁹.

W latach 20. majątek miasta znacznie wzrósł, szczególnie w 1824 r. W tym roku w inwentarzu miejskim wymieniono: wspomniany browar miejski wraz ze studnią; nowo postawioną szopę cegielnianą krytą słomą; nowy piec murowany dachówką kryty; nowy dom drewniany z obórką dla strycharza (ceglarza); szopę na narzędzia przeciwpożarowe; już istniejący dom szkolny wraz z obórką i ogrodem dla nauczyciela; nowy plac pusty szpitalny wraz z gruntem i ogrodem szpitalnym; nowy ogród dla burmistrza; nowy ogród miejski z przeznaczeniem na szkółkę topolową; nowy ogród dla służby miejskiej; 54 nowe puste place z ogrodami w osadzie rękodzielniczej (przemysłowej) położonej między gruntami miejskimi a wsią rządową Psary o wielkości 2 włók i 24 morgów; nowy plac miejski pusty, a także 9 mostów i mostków, 2 studnie publiczne oraz zarośla o wielkości 3 włók⁶⁰.

Po 1824 r. majątek miasta nie rósł już w takim tempie, ale inwestycje miejskie realizowano. W 1825 r. powstały dwie nowe bramy (rogatki), zainstalowano 3 nowe drogowskie

⁵⁷ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 76; sygn. 570, s. 227-228; sygn. 572, s. 373; sygn. 573, s. 264.

⁵⁸ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 26; sygn. 570, s. 230-231; sygn. 571, s. 362-363; sygn. 572, s. 374; sygn. 573, s. 265.

⁵⁹ AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 76-77, 153-154, 275.

⁶⁰ AGAD, KRSW, sygn. 570, s. 332-335.

zy i 14 słupów ulicznych z tablicami. W 1829 r. pobudowano nową studnię publiczną. Zaprojektowano i pobudowano rzeźnię miejską (szlachtuz). Na pewno w budżecie na 1841 r. zaplanowano już podatek z działalności rzeźni. Rzeźnia na pewno działała do końca badanego okresu. Planowano w tym czasie także regulację miasta. W 1841 r. pobudowano w mieście 8 nowych mostów, systematycznie remontowano (brukowano) ulice⁶¹.

Wykazany browar miejski miał powstać jeszcze za czasów zaboru pruskiego, na pewno funkcjonował w okresie Księstwa Warszawskiego. Uwzględniano go w projektach i budżetach miasta na lata 1809-1810 i 1810-1816. Po 1816 r. przy zaangażowaniu funduszy państwowych rozbudowano zakład. Budowę murowanego browaru ukończono w 1819 r. Jeszcze w budżecie na lata 1844-1846 projektowano dochód z dzierżawy podatku propinacyjnego i kotłowego, stąd można przypuszczać, że w tym okresie dopiero browar zaprzestał działalności⁶². Ostatecznie, jak wspomniano, budynek murowany po zamkniętym browarze został w latach 40. zaadaptowany na potrzeby magistratu miasta.

Przed 1827 r. zakończono budowę cegielni miejskiej. Pieniądze na to pochodziły z budżetu państwa. Inwestycja miała związek z planami stworzenia w Brdowie osady fabrycznej. W tym celu w 1824 r. skarb państwa zajął na rzecz miasta 2 rządowe „wójtówki”: Psarską i Kolską. Na ich terenie oraz na działkach uzyskanych na podstawie zamian gruntów z mieszkańcami miasta stworzono osadę fabryczną i rzemieślniczą. Ponadto wyodrębniono nieruchomości pod budowę cegielni. Zysk z jej działalności po raz pierwszy zaplanowano w budżecie na 1827 r. Zakład wydzierżawiano osobom prywatnym. W budżetach na lata 1841-1843 planowano dochód z cegielni, lecz zakład na pewno od co najmniej 1840 r. nie pracował. Fiaskiem zakończyła się wspomniana inicjatywa przekształcenia Brdowa w miasto przemysłowe i tym samym popyt na wyroby cegielni, w mieście typowo drewnianym, zmalał praktycznie do zera. Po jej rozebraniu odzyskany materiał budowlany wyprzedała administracja rządowa. Ze sprzedaży uzyskano niewielką kwotę, stąd grunt po niej został wydzierżawiony osobie prywatnej na poczet spłaty pozostałej części kosztów budowy zakładu (169,86 i ½ rubli). Dzierżawca odprowadzał roczną opłatę do kasy miasta a stąd pieniądze trafiały do kasy centralnej⁶³.

PODSUMOWANIE

W latach 1815-1870 Brdów był niewielkim miasteczkiem, słabo rozwijał się pod względem demograficznym, przestrzennym i gospodarczym. W mieście zdecydowanie dominowała zabudowa drewniana, budynków mieszkalnych murowanych wykazywano tylko kilka. Fiaskiem zakończył się projekt przekształcenia miasta w ośrodek fabryczny, ale dzięki inicjatywie kasa miejska wzbogaciła się o szereg nieruchomości, a miasto przeżywało chwilowy rozkwit. Firmy, które przy tej okazji powstały i działały ostatecznie upadły. W ciągu 55 lat miastem zarządzało kilku burmistrzów, którzy pochodzili z nominacji rządowych i pełnili jednocześnie funkcję kasjera miasta. Pomimo nabycia placu pod budowę ratusza nie zdecydowano się na inwestycję. Na potrzeby administracji miejskiej zaadoptowano budynek upadłego browaru miejskiego. Budżet miasta zasilają

⁶¹ AGAD, KRSW, sygn. 570, s. 362-363, 480, 487 i nast., 523-526; sygn. 571, s. 362; sygn. 572, s. 44; sygn. 573, s. 264.

⁶² AGAD, KRSW, sygn. 569, s. 4, 6, 24, 26; sygn. 572, s. 38; J. S. Mujta, *Gmina...*, s. 82; M. Kallas, *Raport o...*, s. 315.

⁶³ AGAD, KRSW, sygn. 570, s. 227-228, 562-563; sygn. 571, s. 361-362, 389, 393; sygn. 572, s. 397-398.

czynsze, podatki oraz różne opłaty stałe i niestałe. Najważniejszymi były wpływy z dzierżaw nieruchomości. Ważną rolę odgrywały także pieniądze z propinacji. Osoby prowadzące działalność gospodarczą w mieście również płaciły podatek. Po stronie wydatków najważniejszymi były koszty związane z wynagrodzeniami. Przez dziesięciolecia administracyjnie Brdów związany był z Włocławkiem i Warszawą. W 1867 r. wszedł w skład powiatu kolskiego i guberni kaliskiej. Taki stan rzeczy utrzymał się przez następne dziesięciolecia okresu zaborów. W 1870 r. Brdów znalazł się w gronie setek miast Królestwa, które w wyniku reformy miejskiej przekształcono w osady. W efekcie został włączony do gminy wiejskiej Lubotyń. Reforma nie była karą za powstanie styczniowe, lecz zaplanowanym wcześniej działaniem.

BRDÓW W LATACH 1815-1870. ADMINISTRACJA, FINANSE I MAJĄTEK MIEJSKI

Słowa kluczowe: Brdów, administracja miejska, gospodarka miejska, Królestwo Polskie, XIX wiek.

W latach 1816-1866 Brdów przynależał do obwodu i powiatu kujawskiego (od 1842 r.), a od 1847 r. (po zmianie nazwy) do powiatu włocławskiego w województwie mazowieckim, następnie od 1837 r. guberni mazowieckiej a od 1845 r. guberni warszawskiej. Po reformie administracyjnej z 1866 z początkiem 1867 r. znalazł się w powiecie kolskim w guberni kaliskiej. W 1870 r. na podstawie prawa z 1869 r. utracił prawa miejskie i został przekształcony w osadę. Administracja miejska w Królestwie Polskim była podporządkowana władzy państwowej. Każdy z burmistrzów był nominowany a nie wybierany przez społeczeństwo. Pierwszym burmistrzem miasta w omawianym okresie był Jan Stanżewski, ostatnim Jan Wabilski. Miasto posiadało szereg nieruchomości. Przez dziesięciolecia wynajmowano lokal na magistrat miasta. Pomimo zakupu nieruchomości pod jego budowę ostatecznie zaadaptowano na siedzibę władz miejskich budynek zlikwidowanego browaru. Koszty utrzymania administracji miejskiej oraz realizacji inwestycji miejskich pokrywano z licznych podatków i opłat. Brdów w badanym okresie był niewielkim miasteczkiem, ze zdecydowaną dominacją zabudowy drewnianej. Odnotowano znikomy rozwój demograficzny. Po przekształceniu miasta w osadę w 1870 r. nie stworzono odrębnej gminy wiejskiej Brdów, lecz przyłączono go do gminy wiejskiej Lubotyń.

BRDÓW IN THE YEARS 1815-1870. ADMINISTRATION, FINANCES AND MUNICIPAL PROPERTY

Keywords: Brdów, town administration, town economy, the Kingdom of Poland, 19th century.

In the years 1816-1866 Brdów belonged to the Kuyavian region and to the Kuyavian district (from 1842), then from 1847 (after the change of name) to the Włocławek County in the Mazovia Province, then from 1837 to the Masovian Governorate and from 1845 to the Warsaw Governorate. After the territorial reform of 1866, at the beginning of 1867, it was incorporated into the Koło County in the Kalisz Governorate. In 1870, pursuant to the law of 1869, it lost its municipal rights and was transformed into a settlement. The municipal administration in the Kingdom of Poland was subordinated to state authority. Each of the mayors was nominated, not elected by the community. The first mayor of the town in the period discussed was Jan Stanżewski, and the last one was Jan Wabilski. The town owned a number of properties. For decades, the premises were rented to house the town council. Despite the property for its construction having been purchased, it was the building of the liquidated brewery that was finally adapted to the seat of the municipal authorities. The costs of maintaining the municipal administration and implementing municipal investments were covered from numerous taxes and fees. In the period analyzed, Brdów was a small town with a definite dominance of wooden buildings. The demographic development was insignificant. After the town was transformed into a settlement in 1870, a separate rural commune of Brdów was not created, but incorporated into the rural commune of Lubotyń.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych
Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego
Komisja Województwa Mazowieckiego i Rząd Gubernialny Warszawski
Komisja Województwa Kaliskiego i Rząd Gubernialny
Archiwum Państwowe w Warszawie
Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Nowy Dwór Mazowiecki
Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Grodzisku Mazowieckim
Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej w Warce
Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we Włocławku
Naczelnik Powiatu Włocławskiego
Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Nieszawa
Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Radziejów
Archiwum Państwowe w Poznaniu Oddział w Koninie
Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej Brdów
Archiwum Państwowe w Suwałkach
Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Wizajnach
Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej w Puńsku

Źródła drukowane:

- Dziennik Praw Królestwa Polskiego
„Dziennik Urzędowy Guberni Warszawskiej” z lat: 1847, 1851, 1862
„Dziennik Urzędowy Województwa Mazowieckiego” z lat: 1821, 1847
Kalendarzyk Polityczny na rok 1841, Warszawa 1841
Kalendarzyk Polityczny na rok 1842, Warszawa 1842
Kalendarzyk Polityczny na rok 1845, Warszawa 1844
Kalendarzyk Polityczny na rok 1849, Warszawa 1849
Kallas M. (1985), *Opis Brdowa z 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, seria E
Kallas M. (1999), *Raport o stanie miast kujawskich w 1820 roku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t.13
Krótką statystyką Guberni Królestwa Polskiego obejmująca rozległość i ludność tychże guberni, oraz miast, osad i gmin, Warszawa 1870
Памятная Книжка Калишской Губернии на 1870 г., Kalisz 1870
Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego na 1856 r., Warszawa 1855
Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego na rok 1859, Warszawa 1859
Rocznik Urzędowy Królestwa Polskiego na rok 1866 r., Warszawa 1865
Варшавскія Губернскія Вѣдомости з 1870 г.
Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego, T.1, cz.1. *Gospodarstwo miejskiej*, Warszawa 1866.

Prasa

- „Dziennik Warszawski” z 1866 r.
„Kurier Codzienny” z 1870 r.
„Kurier Warszawski” z 1847 r.

„Warszawska Gazeta Policyjna” z lat: 1847, 1855, 1857
„Варшавская Полицейская Газета” z 1870 r.

Opracowania

- Dziki T. (2004), *Nieszawa w latach 1793-1918*, [w:] *Dzieje Nieszawy*, t. I: *Do roku 1945*, pod red. R. Czał, Toruń
- Dziki T. (2010), *Rypin w latach 1793-1918*, [w:] *Rypin – dzieje miasta*, t. 1: *Do 1918 roku*, pod red. K. Mikulskiego, Rypin
- Dziki T. (2018), *W czasach zaborów (1793-1918)*, [w:] *Monografia Powiatu Włocławskiego*, pod red. K. Mikulskiego i T. Dzikiego, Włocławek
- Dziki T. (2020), *Brześć Kujawski w latach 1793-1918*, [w:] *Dzieje Brześcia Kujawskiego i ziemi brzeskiej*, t. 1: *Do roku 1918*, pod red. D. Kaczewskiego i S. Łanieckiego, Brześć Kujawski
- Kallas M. (1978), *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, „Zapiski Kujawsko – Dobrzyńskie”, seria A
- Kołodziejczyk R. (1961), *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXVIII, z.1
- Kołodziejczyk R. (1998), *Miasta i mieszczaństwo w Królestwie Polski w 1865 r. w świetle statystyki*, [w:] R. Kołodziejczyk, *Studia nad dziejami burżuazji w Polsce. Wybór prac z lat 1956-1998 wydany z okazji 75-lecia urodzin autora*, Warszawa-Pułtusk
- Korobowicz A., Witkowski W. (2012), *Historia ustroju i prawa polskiego (1772-1918)*, Warszawa
- Mujta J. S. (1995), *Gmina Babiak. Przeszłość i teraźniejszość*, Konin.
- Nietyksza M. (1986), *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865-1914*, Warszawa
- Nowicki P. (2017), *Żydzi w Brdowie w XIX wieku (do 1866 roku)*, „Polonia Maior Orientalis”, T. IV
- Przygodzki J. (2002), *Rada Najwyższa Tymczasowa Księstwa Warszawskiego 1813-1815. Organizacja i działalność*, Wrocław
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. I, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880.
- Smyk G. (2011), *Administracja publiczna w Królestwie Polskim w latach 1864-1915*, Lublin
- Witkowski K. (2013), *Utrata praw miejskich przez Brdów w 1870 roku*, [w:] *Brdów w dobie powstania styczniowego*, red. P. Gołdyn, Brdów